

Bokor Zsuzsa

A nőies nőktől a férfias férfiakig. Hogyan kutassunk (nemcsak) nőként (nemcsak) nőket?

„Egy nőnek elsősorban ma és mindig nőiesnek kell lennie. Véleményem szerint egy nő attól nő, ha nőies, másképp egy halvány karikatúra, esetleg nőies formákkal. Mitől nőies? Először is elfogadja, hogy nő, és ezen túl betölti ezt a társadalmi szerepet, a saját társadalmi rétegének és osztályának megfelelően. Az én társadalmi rétegemben, osztályomban egy nő felvállalja a családalapításban neki kijutó szerepet, és élvezzi az őt ezért cserében övező tiszteletet. [...] A férfi szerep egy látványosan felelős szerep. Talán. Nem igazán látom be a nemhez kötődését a különböző szerepeknek. Én inkább csak a „szokásos” udvarias dolgokat látom: kivenni a cipelnivalót a lány kezéből, előreengedni, fizetni neki adott esetben stb. [...] Szerintem a nemek közötti viszonyt a kölcsönös tisztelet és megbecsülés kell jellemezze. A férfi biztonságérzetet ad a nőnek, a nő pedig támogatja a férfit. Valami ilyesmi.” – válaszolta egy alkalommal az egyik „adatközlőm” arra a kérdésemre, hogy milyennek látja a nő és a férfi szerepét saját társadalmán belül. A megkérdezett, annak ellenére, hogy azt állítja, nem látja tisztán a női és a férfi szerepkört, valójában éppen az ellenkezőjét bizonyítja: élesen körvonalazott női és férfi pozíció mentális konstruálásának jelenlétét árulja el, amint azt majd jelen tanulmány utolsó fejezetében részletesebben is kifejtem.

Azok a kérdések, hogy a nők a férfiakhoz képest milyen társadalmi szerepeket kapnak, a hierarchiában hol helyezkednek el, horizontális vagy vertikális entitásokként írható-e le a közösségen belül, és hogy mindez milyen hatalmi játékok eredménye, milyen kontextusban konstruálódik ez a *nemiség*, különféle irányú társadalmi vizsgálataink során sokszor annyira egyértelmű válaszokat sejtetnek, hogy ebben az egyértelműségben szinte fölöslegesnek látjuk ezeket a szerepeket újratárgyalni.

Hasonló a helyzet a néprajzi/antropológiai terepmunka során is. Családvizsgálataink, közösségvizsgálataink, vagy házassági szokások vizsgálata során legtöbbször azokkal a fogalmakkal írjuk le a látott, észlelt viszonyokat, amelyeket mi magunk *megtanultunk* egyéni szocializációnk során, és a nő–férfi kapcsolatok/vagy más nemi viszonyokon belüli érték-

rendeződéseket ezen kategóriák szerint elemezzük, anélkül, hogy feltennénk azt a kérdést, hogy az illető nő mitől nő, és a férfit milyen jegyek teszik férfivá a vizsgált közösségen belül.

A mindennapjainkban is ugyanez az „egyértelmű” szerepkombináció uralkodik: nem kérdezzük rá, hogy miért van ez így. Már a Werbőczy *Tripartituma* jelzi, hogy az öröklés, a hatalmi jegyek továbbvitele a férfinak kijáró jog, mert ő az elsőrendű, a rangosabb a családban. És a fakanál mellett mosolygó pirospozsgás arcú menyecske korántsem szokatlan kép számunkra, még az ironia határán belül sem.

Ebben a dolgozatban nem fogom megválaszolni a címben feltett kérdést, ugyanis ezt jobbra problémafelvetőnek, vitaindítónak szánom, azzal a céllal, hogy minél inkább elgondolkodjunk a probléma „eredetén”: mitől és miért látjuk úgy a nemeket és a köztük lévő különbségeket úgy, ahogyan azokat általában látjuk. Azokról a feminista irodalmon belüli vagy abból kinőtt elméleteket szeretném nagy vonalakban felvázolni, amelyek a fentebb jelzett, rendszerint nemi pozíciókhoz és szerepekhez kötött egyértelműséget igyekeznek megszüntetni, és olyan tényezők normalitását kérdőjelezik meg, amelyeket eddig a legtermészetesebben kezelt a társadalomtudomány. Ezek a kérdések nemcsak a nő és férfi kettőségének viszonyát láttatják élesebben, hanem mindazokat az erőviszonyokat, amelyek e köré az „alapellentét” köré csoportosulnak, így a *különbözőség* széles skálája kerül fókuszba, amely egyaránt jelent nembeli, színbeli, vallási vagy etnikai különbségeket.

A feminista irányzatok beszéltek először úgy a nőkről és a nők megkülönböztetett helyéről a társadalmakban, hogy valóban felkeltették nemcsak a tudományos kutatások érdeklődését a probléma iránt, hanem a közvéleményt és a mindennapi emberi kapcsolatokat egyaránt megmozgatták. A feminista mozgalmak – bár sokszor olyan radikális eszméket hangoztattak, amelyek kevés esetben voltak tudományosnak nevezhetőek – gyakori heveségük és agresszivitásuk ellenére is olyan új tudományos irányvonalakat keltettek életre, mint a feminista antropológia, a nőkutatások, illetve a gender studies¹, amelyek kicsit másként válaszolták meg a nemiség, a nemek közti kapcsolatvariációk és a nemi szerepek kérdését, mint ahogy azt

1 Feminista antropológia, nőkutatások (women's studies), illetve a társadalmi nem kutatása (gender studies) között alapvető, de nem elhatároló különbségek vannak. Mindhárom a feminista mozgalmakból kinőtt irányzatnak kell tekintenünk, csupán kutatási módszereikben vannak eltérések: a feminista antropológia vállalja kutatási eredményeinek felmutatását a civil, illetve a politikai szférában is, a nőkutatások pedig jobbra akadémiai szinten próbálják feltárni a nők helyzetét egyes társadalmakban, a gender studies pedig nem csupán a nők és nem csupán a feministák álláspontjait képviselik: a nemek

eddig kutatások tették. Itt aztán a nőkérdés széles skálája került terítékre, a kutatott és a kutató nő szerepétől az olyan problémák tárgyalásáig, mint a nemiség társadalmi megkonstruálása, és ennek dekonstruálása a kutatás során. A feminizmus mint elméleti paradigma és társadalmi mozgalom nagyon fontos szerepet játszott az identitások felismerésében.

Kezdetben mindez a „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás” kérdés részletes és gyakran neveléses tárgyalásában mutatkozik meg, a férfi–nő lecsupaszított lényegének egymással való szembeállításával. Nemcsak a feminista antropológiában, hanem a feminista történetírásban, és általában a feminista irányba „elmozdult” társadalomtudományokban hasonló volt eleinte az ábra. A francia nőtörténetírás például úgy indult, hogy a nőknek a történelemben betöltött központi szerepét kellett elsősorban bizonyítaniuk (a többi feministaéhoz hasonlóan), mivelhogy ezt a tényt a korábbi történetírás semmibe vette. Ugyanakkor ennek az érvelési rendszernek az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet az elnyomott nők kizsákmányolására (Dauphin–Farge 2001. 335.).

Az agresszív hangnem nem sokáig jellemezte a feminista diskurzust, a feminista kutatók ugyanis hamar rájöttek arra, hogy a tudományos siker kulcsa nem a különféle tautologikus értelmezésekben van. És arra is, hogy a tudományos represszió éppen ezért akkor hatékony, ha az érvelés során egy tiszta, finoman kidolgozott fogalomrendszert birtokolnak és érvelésrendszerük logikailag is elfogadható, nem kizárólagosan az annyit támadott „szubjektív erő” hajtja azt.

A szexuális/nemi megosztottsággal és a nemi különbségekkel kapcsolatos feminista kutatások ma már nem kezelik külön a más-más nemi csoportokat, hanem ezek viszonyrendszerét figyelik meg. A férfiről és a nőről, a homoszexuálisról és a heteroszexuálisról nem mint különálló és egymással szembenálló csoportokról tárgyalnak, hanem ezeket mint egymást kiegészítő, különféle, de éppen ebben a másságukban megérthető kategóriákat értelmezik. A nemek közötti különbözőség hangsúlyozása ugyanekkor azt is jelentette, hogy nemcsak az azonos nemi kategóriák közötti, hanem a nemeken belüli különbözőség is előtérbe került. Itt elsősorban a

konstrukcióját, a nemi különbözőségeket tápláló hatalmi érdekeket egyaránt figyelik. Ez utóbbi ugyanakkor nem a nők alárendeltségét hangoztatja, a férfi–nő közötti szerepkülönbségeket konstruált szerepeknek tekinti, és más, ehhez hasonló konstrukciókkal együtt vizsgálja, mint az etnicitás, a nacionalizmus, a rasszizmus stb. (A valóságban a három ágazat közti különbségek még ennyire sem láthatóak, ugyanis az egyes kutatók sokszor több kategóriába sorolódnak be, kutatásuk módszere, célja és hangvétele alapján.)

nők csoportján belüli rétegződésekre kell gondolnunk, ugyanis a feminizmust magáénak valló heteroszexuális és fehér nők tapasztalata sokszor nem egyezett meg a mások (leszbikus, színes bőrű nők) tapasztalataival, ezek a csoportok – a feminizmus történetén belül – nem ugyanazt a harcot vívták. Ma már egyre gyakrabban találkozunk lesbikus feministák, és színes bőrű, valamint emigráns feminista nők csoportjával, akik valamiképpen azt a hitet erősítik meg az antropológiai kutatásokon belül, hogy a kisebbségben élő, a valamilyen szinten marginalizált csoportok, tehát a *mátság* számára nem ugyanazt jelenti a nemiség megélése, mint a (fehér bőrű) többségben élők számára, akkor sem, ha a jelenséget ugyanazzal a terminussal (feminizmus) írjuk le.

A következőkben, nagy vonalakban azt szeretném szemléltetni, hogy a feminista antropológia által kutatott *nő*, *nemiség*, *a nemek közti különbözőségek* mint tudományos kategóriák milyen irányba mozdították el az antropológiai tudományos diskurzust. A '70-es évek nőközpontú kutatásai után a gender-studies hozta újabb paradigmákat, majd röviden a posztmodern antropológiába beépült feminista antropológia kutatási módszereit és kérdéseit összegzem (részletesebben a *nő* és terep, *nőkutatások* és kanonikus antropológia kapcsolatát, elsősorban a Writing Culture/Women Writing Culture kötetek vitáján keresztül). Ezután kitérek a kelet-európai feminista kutatások célkitűzéseire és problémáira, aztán egy rövid elemzésen keresztül szemléltetem azt, hogy ezek az elméleti álláspontok milyen módon érhetőek tetten az egyes kutatás során.

A *nő* mint központi probléma

A '70-es évek közepe táján a nőekkel foglalkozó feminista kutatások egy, az alakulóban lévő feminista tudományág számára alapvető negációt állítottak a kutatásaik fókuszába: a nő státusa és férfiakkal való kapcsolata nem a biológiailag determinált *nem* függvénye, ahogyan eddig képzelték, hanem társadalmi képződmény. Ezáltal egy új központi kategória jelent meg a tudományos kutatásokban: a *nő*.²

Mint jeleztem, a nő–férfi szembenállást ezek a korai írások rendkívül hevesen kezelik, és elsősorban arra keresnek választ, hogy a nő mitől lett a

2 Ezt jelzik a Rosaldo–Lamphere szerkesztette *Women, Culture and Society* (1974), a Rayna Rapp Reiter neve által fémjelzett *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press (1975) kötetek is.

történelem során a férfi alárendeltje, milyen társadalmi, történelmi és gazdasági okoknak tulajdonítható ennek a hierarchiának a kitermelődése.³

Ebben az időszakban tulajdonképpen két fontosabb problémát vizsgáltak: a női alárendeltség univerzális és történelmi példáit, illetve a női szerep kultúrák közötti változatait. Bár a feminista antropológusok a feminista mozgalmak eszméiségeiből táplálkoztak, módszertani és elméleti kereteiket a hagyományos antropológia eszközei, kategóriái adták (Lamphere 1987. 17.). A későbbiek során ezt igyekeznek kiküszöbölni, és új szempontok, új elemzési kategóriák bevezetésével egy új tudományos diskurzust próbáltak létrehozni.

A nemiség mint központi probléma

A '80-as években a gender-elméletek határozott irányt vettek: korábbi elméleti kereteiket felújították, és önkritikával fordultak előző problémafelvetéseikhez, ezáltal új irányt adva a társadalomértelmezéseknek, illetve olyan irányzatok alakultak ki, amelyek a nemiséget ezúttal nemcsak a maga oppozíciós, férfi–nő alapellentétét reprezentáló kettőségében vizsgálták, hanem a nemiség kulturális, szociális és történelmi megkonstruálására figyeltek.⁴

³ Gondolok itt az Ortner–Rosaldo–Chodorow problematizálásaira, akik nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy megtalálják a magyarázatot a nők alárendelt társadalmi szerepére. Sherry B. Ortner a reprodukтивitás és az alárendelt szerep kapcsán jegyzi meg, hogy nem a biológiai különbségeknek, hanem a társadalmi intézményeknek és az általuk kitermelt diskurzus-politikának köszönhető a nők nemi alapon történő alárendeltsége (Ortner 1974.). Ortner három bináris oppozíció (férfi/nő, kultúra/természet, nyilvános/privát) közötti relációt vizsgálta. A nők reprodukciós képességei, illetve szerepük a gyereknevelésben és a gyereknevelésben, a fajfenntartásra szentelt idő és energia, feltételezett pszichikai képességeik (érzékenység, irracionális, gyakorlatias érzék, szubjektivitás) természetközeli teszik őket – jelzi, és ez a „tulajdonságeggyüttes” mintegy magyarázatot ad arra a kérdésünkre is, hogy a „gyengébb nem” társadalmi értéke miért alacsonyabb rendű az „erősebbik neménél”. Nancy Chodorow azt vizsgálta, hogy ezek az Ortner által felállított és egyben dekonstruált bináris oppozíciók hogyan nyilvánulnak meg, és milyen szerepet játszanak az egyén szocializációja során (Chodorow 1974.). A patriarchális ideológia feltételezi ezeket az említett összetevőket, és az egész hierarchiát, női–férfi dichotómiát egyaránt ez mozgatja – szövege a korai feminista antropológia alapelve. Míg Ortner nő/természet, férfi/kultúra asszociációi univerzális emberi jellemzőket jelentettek, Rosaldo az egyének magán- és a nyilvános szférában való szereplését értékelve arra a következtetésre jutott, hogy a nő alacsonyabb státusa a társadalomban ugyancsak univerzális, és többé-kevésbé minden társadalomban jelen van: egyszerűen: általános érvényű az a jelenség, hogy a nő otthon ül és neveli a gyerekeket, míg a férfi a nyilvános szférában reprezentálja a családot (Rosaldo 1974.).

⁴ Vázlatosan a következő problémák felismerése történt meg: A Rosaldo és Lamphere által megállapított elméleti kereteket átértelmezve születtek meg azok az irányzatok, amelyek

A feminista kutatások hangsúlyozták, hogy különbséget kell tenni a *sex* (biológiai nem) és a *gender* (nemiség) között, ahol a „*sex*” (biológiai nem) a nők és a férfiak közötti biológiai különbségekre utal, a „*gender*” pedig az identitásra, amely társadalmilag meghatározott, és amely kíséri ezt a biológiai különbözőséget. Simone de Beauvoir az első, aki tiszta különbséget tesz biológiai és társadalmi nem között. Nőneműekként és hímneműekként születünk, de nőkké és férfikká válunk bizonyos kulturális modelleknek köszönhetően, jelzi de Beauvoir. Nem létezik eszerint abszolút női(es)ség, sem abszolút férfi(as)ság, mondja de Beauvoir. A nőnek az a feladata, hogy a reprodukciót biztosítsa, biológiailag erre van „ítélve”. Tulajdonképpen ez a testbe való zárttság, állatiaság az ő esetében evidensebb, mint az ellenkező neműeknél. A férfiak számára más feladatokat találtak ki: az ő „értékteremtésük” nem korlátozódik a biológiai reprodukcióra.⁵

A *nemiség* (*gender*) fogalom a női és a férfi identitás, továbbá a hetero-, illetve a homoszexualitás társadalmi jellegét jelenti, illetve az ezek közötti viszonyokat. (Magyari-Vincze 2002b. 41.). A biológiát nem sorsként kell értelmezni – írják a feminista antropológusok –, akkor sem, ha ez jelenti a természetes alapját a nemiségnek. A nő nem nőnek születik, hanem azzá válik, a női és férfi tulajdonságok tehát – a *gender-elmélet* követői szerint – nem születési jellegzetességek, hanem teljes mértékben az egyénekhez hozzárendelt társadalmi értékek, amelyeket az egyén szocializációja során sajátítja el, megtanulva nőként, illetve férfiként viselkedni. Éppen ezért a

a nemiség kulturális és szociális konstrukcióját figyelték (MacCormack–Strathern 1980, Ortner–Whitehead 1981.). A nemiséget elsősorban mint *kulturális problémát* és mint szimbolikus konstrukciót tárgyalják, de ezen fölül mindazokat a tényezőket is, amelyek a nemiség *szociális megkonstruálásában* közrejátszanak (Jane Collier írásai), elemezzék azokat a társadalmi struktúrákat, amelyek a nemiséget is más társadalmi konstrukciókhoz hasonlóan kitermelték és mozgatták. Rayna Rapp Reiter és Eleanor Burke Leacock elméleti perspektíváit követve egy olyan elméleti irányzat is kialakul, amely **a nemiség történelmi megkonstruálására** összpontosít, az osztálykategóriák, valamint esetenként az etnicitás és a faj kategóriáinak bevonásával (Étienne–Leacock 1980.). Ennek az irányzatnak elsődleges célja, hogy a nemi aszimmetriát univerzális problémaként tárgyalja. Egy harmadik értelmezési paradigma Freidl elméletét követi. Ez a komparatiztikus módszer arra tesz kísérletet, hogy **különböző társadalmi változókat** vessen össze, amelyek megadnák a választ a nők státusbeli, szerepbeli különbözőségeire, a különféle erőviszonyokra és hatalmi struktúrákra (Schlegel 1977.; Sanday 1981.). Ez az irányzat kevésbé törekszik az elméletalkotásra, legalábbis ami a nemiséget illeti, hanem inkább a női státus, és a nemi szerepekhez kötött cselekvésemelletek boncolgatásával foglalkozik (I. Morgen 1989. 4.).

5 Ez az elmélet a történelmi antropológia számára is fontossá vált, hasznosnak bizonyult. A nemi szerepek konstrukciója a különböző történelmi folyamatokban igazán tetten érhetőek (I. pl. Laqueur 2002; Wallach Scott 1999, 2001.).

nemiséget csak a saját társadalmi kontextusában vizsgálva tudjuk megérteni, mert többszörös rendszer függvénye, és többszű a jelentésmezeje is: nemi rendet, nemi struktúrát, nemi kapcsolatokat és nemi rendszert egyaránt jelent. Mindegyik rendszerben ugyanaz a lényeg: hatalmi viszonyok alakítják mind az identitásokat, a nemi kapcsolatokat, mind a szexualitást, amelyek az illető kulturális rendszerben érhetőek tetten.⁶ (Ez a szemlélet újdonságot jelentett a feminista társadalomszemléletben és -elemzésekben, ellentétben a korábbi, jobbára általánosító és egy oppozicionális sémára építő szemlélettel.)

Henrietta Moore *Feminism and Anthropology* c. könyve a '80-as évek feminista antropológiájának célkitűzéseit összegzi, a korábbi paradigmákra és irányzatokra támaszkodva a nemiségkutatásnak és a feminista antropológiának a következő definícióját adva: ezek az elméleti keretek a nők és férfiak közti kapcsolatok értelmezését jelentik, illetve a társadalmakat, és az ezek történelmét, ideológiáját, gazdasági rendszereit, valamint politikai struktúráját alakító nemiség szerepét vizsgálják (Moore 1988.). A könyv tulajdonképpen ugyanazt a paradigmaváltást jelzi, mint Lamphere *Feminism and anthropology. The Struggle to Reshape Our Thinking about Gender* c. írása (Lamphere 1987.). Természetesen ez korántsem azt jelenti, hogy a nő és a nők helyzete már egyáltalán nem lenne fontos a feminista antropológiai kutatások számára, hanem más megközelítési módokat jelent ugyanannak a problémának a tárgyalásában. A nemiség kulturális és társadalmi konstrukcióként egyaránt létezik. Korábban a női antropológia leírásaiban a nő helyzete, státusa és szerepe volt a központi probléma. A későbbi feminista antropológia tovább megy ennél (a kérdés tulajdonképpen ugyanabból a problémából adódik: a nemi egyenlőség/egyenlőtlenség helyzetéből), de itt a nemiség a társadalom elemzését, a társadalmak, kultúrák megértését szolgálja (vö. Morgen 1989. 8.).

A *gender-elmélet* elsődleges célja volt, hogy az esszencialista és redukcionista „a biológia mint sors” elvet száműzze a társadalomtudományból (Bában 2002. 55.). A férfit, a nőt és a köztük lévő viszonyt társadalmi konstrukcióként értelmezi, amely elemek pszichológiai és kulturális meghatározottságát a biológiai nem fölé rendeli, mindezt nem csupán „akadémiai kategóriaként” kezelve, hanem aktív társadalmi eljárásként, amely a

6 Ahogyan Laqueur jelzi ezt a hatalmi irányítást a nemiség történelmi alakulásában: „A politika – ami tágabb értelemben a hatalomért folytatott versengés – a szubjektum megalkotásának új módjait hozza létre, illetve új társadalmi valóságokat, melyek keretei között az emberek létezhetnek. A nemiségről való komoly tudományos értekezés így elkerülhetetlenül arról a társadalmi rendről is szól, amelyet képvisel, és ugyanakkor legitimál is.” (Laqueur 2002. 30.)

nyelvben termelődik és újratermelődik, mivel a társadalom maga határozza meg az egyének viselkedésmódját, és alakítja ki a női és a férfi szerepkört, az individuumok pedig interiorizálják ezeket a kulturális diskurzusokat. A *gender-elmélet* szerint a férfit és a nőt két különböző, egymásnak ellentmondó kategóriaként láttató szemlélet nem reális és nem produktív. Azt kell figyel-nünk, hogy a nemek közti viszonyokat hogyan konstruálják meg a külön-böző társadalmakban (Bában 2002. 56.), ezt a viszonyrendszert ugyanis olyan kulturális és szociális kérdések mozgatják, mint a faj, az osztály, az etnikum, a vallás stb. A *gender-elméletet* tehát nem kell kizárólagosan a férfiak és nők közötti viszony elméleteként értelmeznünk. A férfiakat és a nőket úgy kell látnunk, mint akik különböző anyagi és szimbolikus eljárások következtében a hozzájuk rendelt, társadalmilag jól megkonstruált szerepekben játszanak, és ezek a szerepek éppolyan társadalmi konstrukciók, mint az etnicitás, a faj és az osztály. Tehát elemezve a módot, ahogyan a *nem* strukturálja a társadalmi rendet és ezen belül az egyenlőtlenségeket, a *biológiai nem/társadalmi nem problémája* más kérdések tárgyalásához is elvezet: megfigyelhetjük, hogy a faj és az osztály kategóriái hogyan kapcsolódnak egybe a nemiség problémájával, és a társadalmi egyenlőtlenségek hogyan konstruálják meg a különbözőséget mint újabb kategóriát. A nem, a faj és az osztály kategóriái természetesen egymásra tevődnek, amikor hierarchiát és társadalmi egyenlőtlenségeket eredményeznek (Magyari-Vincze 2002a. 79.).⁷

A szexuális kapcsolatok ellenőrzésével kapcsolatosan például különböző elemzéseken keresztül láthatjuk, hogy a társadalom azért törekszik a nemi vágy stabil pozícióját kialakítani és a nemi ösztönt zabolázni, hogy ezáltal a fennmaradó hajtóerőt saját céljaira használhassa. A konfliktus- és feszültségmentes környezet ellenőrizhetőbb, és inkább kordába fogható, mint egy elszabadult, orgiázó tömeg. A nemi vágy teljes mértékben biológiai eredetű, erre épül rá egy olyan értelmezésháló, amely kulturálissá teszi ezt. Ennek társadalmi integrációja azonban nem az ösztönösségen, és nem a véletlenségen alapul, hanem az ellenőrzésen (vö. K. Davis 2001. 63.).

⁷ A *gender-elmélet* pontosan ennek a „megkonstruált szerepek” ideológiának köszönhetően alkalmazható nemcsak a férfi–nő közötti nemi viszonyra, hanem azon túl más hatalmi viszonyokra, a társadalmakat mozgató különböző erőviszonyokra is. Az is követhető általa, hogy az olyan intézmény, mint pl. az állam, hogyan igyekszik a közösségi javak érdekében meghatározni a női és férfi szerepköröket (Connell, 1995. idézve in: Magyari-Vincze 2002a. 81.). A nemiségvizsgálat figyel ezáltal a társadalmi munkamegosztásra, a hatalmi struktúrákra, illetve különböző intézményekben működő nemi viszonyokra egyaránt.

A nemiség tehát analitikus kategória (Morgen 1989. 8.), akárcsak a faj, a kaszt és az osztály, és lényeges szerepet kap mind a csoportidentitás, mind a hatalmi struktúrák megalkotásában egy társadalmon belül. A nemiség dekonstrukciója által – jelzik a társadalmi nem vizsgálói – a nemiséget magát mint konstrukciót fogjuk felismerni (Morgen 1989. 8.), és meg fogjuk érteni azt, hogy különböző történelmi, kulturális, politikai és gazdasági faktorok hogyan konstruálják meg ezt bizonyos történelmi, kulturális kontextusokban.⁸ A férfi–nő, fehér–fekete bináris opozíciók mindezek után átgondolásra szorulnak, jelzik Hélène Cixous és Luce Irigaray, az *écriture féminine* elméletírói. Ha a nemi különbözőségeket mint konstrukciókat közelebről megfigyeljük, akkor a nőiség elsősorban a férfiasság negációjaként, a férfiasság vonzataként értelmezett, mint egy olyan elem, amelynek nincs különösebb jelentősége a társadalmi kapcsolatok hálóján belül. A nőiséget csak a férfiasság árnyékában ismerjük meg a szocializációnk során – jelzik a feministák.

A feminista antropológia ennek a különbözőségnek a hangsúlyozását vállalja fel. Mind a nem, mind a szexualitás fontos szerepet játszanak az identifikációs folyamatokban. „A feminista antropológiának fel kell hívnia a figyelmünket arra, hogy vannak különbözőségek, amelyek számítanak, az elemző antropológus feladata pedig az, hogy megértse, hogy miért történnek így a dolgok, és nem másként” (Magyari-Vincze 2002b. 13.). A feminista antropológia segít abban is, hogy meglássuk, hogyan oszlik meg a hatalom férfiak és nők között etnikus, vallási téren, illetve korcsoportok szerint (uo.). Ez a definíció tömören és rendszerezetten összefoglalja a feminista antropológusok „ars poeticáját”.

A feminista antropológia eredményei

A feminista antropológia, amely ugyan elkülönül a feminizmus jelenőségétől, és jobbára elméleti szinten igyekszik meghatározni az egyes erőviszonyokat, és ezeket felmutatva reprezentálni a nők valós helyzetét az egyes társadalmakban, a társadalomtudományban nagy lépést jelentett. A feminista antropológusoknak nagy szerepük volt a nemiséggel kapcsolatos új koncepciók kialakításában, a feminista antropológiának sikerült de-

⁸ A dekonstrukció, és ezen belül az *écriture féminine* számára a szubjektivitás a nyelv és a strukturalizmus szubjektivitása kritikájának alapját is jelenti. Azokat az ellentétpárokat igyekeznek leleplezni, amelyek az emberi gondolkodást, a jelentéseket strukturálják, szinte megalapozatlanul. Az egyik elem kiszorítja és elnyomja a vele szemben állót, így a fekete a fehér szemszögéből, a homoszexuális a heteroszexuális felől lesz értelmezhető.

konstruálnia az egyenlőség és különbség közti bináris oppozíciót (Magyari-Vincze 2002. 16.), továbbá igyekezett a másságot nem az *én*-hez viszonyítva, hanem saját keretei között megfogni, és mint természetességet állítani az elemzés középpontjába.

1987-ben megjelent írásában L. Lamphere a következő kérdéseket tartja megválaszolandónak a nőkutatások, a feminista antropológia kapcsán: Tudnak-e a feministák és az antropológusok új értelmezési modelleket kiépíteni? Milyen javaslatokkal szolgálhatnak a nemiség kérdésének megoldásában? Egyik útvetszőjét ennek az elméletírásnak az extrém kulturális relativizmushoz való letérőben látja. Másik út az extrém kulturális konstruktivizmus fele vezethet, mondja Lamphere, mégpedig annak az ideológiai pontnak a kapcsán, amely nem lát biológiai különbségeket férfiak és nők között, és az egyes nemi tulajdonságokat teljes mértékben kulturálisan vezeti vissza. „Az extrém relativizmus és konstruktivizmus lebéníthatja a kutatásainkat”, jelzi Lamphere (Lamphere 1987. 28.). Shelly Rosaldo figyelmeztetésével zárja a tanulmányát, aki az antropológia elcsúszásának veszélyét látja a feministák azon vágyában, hogy az antropológián keresztül úgy mutassák be a nőket, ahogy azok „valójában léteznek”. A feministáknak történelmileg érzékenyebb és kultúra-specifikus modelleket kell igyekezniük kidolgozni, amelyeken keresztül ugyanakkor azt is érzékeltetik, hogy a nők nem egyformák, hanem igenis különbözőek. Így nem beszélhetünk a „nők csoportjáról”, konglomerátumáról, mint egy egységes csoportról, amelynek feltétlenül az a jellemzője, hogy szembenáll a férfiak csoportjával.

És mindez úgy válik valóban érthetővé, ha a szexet, a szexualitást és a nemiséget egymással való viszonyában vizsgáljuk. A szexualitás mint természetes adottság és a nemiség alapja, egy olyan értelmezési rendszer, amely felülvizsgálatra szorul: ezt a pozíciót újra kell értelmezni (Magyari-Vincze 2002b. 68.): a nemi rend nemcsak a nemi identitást és a nemi kapcsolatokat eredményezi, hanem a szexust és a szexualitást is. A nemiséggel foglalkozó antropológia némiképp elhatárolja magát a feminista antropológiától, ez utóbbi politikai töltete miatt. Gyakran természetesen elkerülhetetlen a kettő egybeesése. A feminista antropológia a nők helyzetét, státusát elemzi, és/vagy a nemi identitásokat és kapcsolatokat, valamint a társadalmi, kulturális, materiális és szimbolikus eljárásokat, de ezeket mindig az alárendelt, a marginalizált, a hátrányos helyzetűek szemszögéből (és előnyére) vizsgálja. Mellesleg attól válik valaki feministává, hogy vállalja is ezt az attitűdöt (Magyari-Vincze 2002b. 69.).

A feminista tanulmányok legtöbb esetben nem merülnek ki a nők a nőkről típusú írásokban, legtöbbször interdiszciplináris kutatások ered-

ményeit foglalják össze, a társadalmi valóságok empirikus, elméleti és kritikai elemzésein alapszanak, amelyeket természetesen a különbségalkotás, a differenciálódás, a diszkriminálás köré összpontosítanak.

Nők és a terep

Nagyon fontos kérdés volt a feminista antropológusok öndefiníciója során az, hogy milyen alakot ölt a nőantropológus terepen, milyen mezben kell neki megjelennie, illetve szubjektív vagy objektív az írásmódja.

Elsősorban a posztmodern antropológia hozta elő ezt a problémát. Az antropológiának ez az önreflexív fázisa, amelyben újragondolják a tudományág eddigi tradicionális modelljeit, számos kérdést implicált: mi a terep, hogyan viszonyuljunk a terephez, lehet-e az ott talált „valóságot” egyszer s mindenkorra reálisnak, objektívnek tartani stb. A Clifford James és George Marcus szerkesztette *Writing Culture* c. tanulmánygyűjtemény (amely aztán a feminista antropológusok kritikájának célpontja is lett), bőven tárgyalja ezeket a kérdéseket. Alapkérdése az, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a terepen történt esemény és az etnográfiai leírás, a szöveg. Eszerint az olvasat szerint a „kultúra” a hatalmi viszonyban lévők közötti kommunikációs események jelzője, és mindig kontextusfüggő (Clifford–Marcus 1986.).

Mindaz, ami új és „magával ragadó” ötlet ezen a posztmodern antropológián belül, hogy a kultúrát különböző jelentésmezők alkotják, és hogy a nyelv és a politika elválaszthatatlanok, és hogy tulajdonképpen ezek konstruálják a „másik”-at, ezek a gondolatok az elmúlt negyven évben a feminista elméletekben is párhuzamosan jelentkeztek.

A nő mint „a másik” egyik kiindulópontja volt a feminista teóriáknak. Az *antropológus nő* éppolyan fontos szereplője lett a feminista antropológiai írásoknak, mint a terepen megfigyelt nemek és nemi konstrukciók. Visweswaran a feminista antropológusok és a női terepbeszámolóknak narratíváit elemezve jelzi, hogy az antropológiai terepmunka, majd a leírás, értelmezés során mennyire fontosak a női terepnaplók, az élménybeszámolóknak, a terepen szerzett tapasztalatokból született írások. Ezeket is antropológiai munkáknak kell tekintenünk, mondja. A feminista etnográfianak fel kell használnia az experimentális etnográfia⁹ eredményeit, és fordítva (Visweswaran 1994. 18.).

9 Visweswaran experimentális etnográfianak nevezi azokat az írásokat, amelyek valójában nem mennek a leírásnál túl, hanem saját megélt élményeiken keresztül láttatják a kutató közösséget. (Jean Briggs: *Never in Anger*, Elisabeth Fernea: *Guest of the Sheikh*, Hortense Powdermaker: *Stranger and Friend*, Laura Bohannon: *Return to Laughter*, Marjorie Shostak: *Nisa* c. írásokról van szó.)

A feminista antropológia módszertanát tekintve is eltérő nézetek szólnak a terepről és az ehhez kapcsolódó elméletírásról. Egyes, a nőkérdéssel és a nemek közti kapcsolatokkal foglalkozó antropológusok fontosabbnak tartják az elméletek írását a terepnél, és az adatok, a terepmunka eredményeit a korábbi elméleti kategóriák dekonstruálásához használják fel. Az adatgyűjtők tábora továbbra is fontosnak tartja a nők terepmunkáját és az empirikus tapasztalatokat. Ez utóbbiakat pedig gyakran éppen azzal vádolják, hogy túlságosan személyes az írásmódjuk, szubjektív, és mint ilyen, nem használható az értelmezések során.

A nőkkel (is) foglalkozó férfi-antropológusok közül többen is megkérdőjelezték a nőantropológusok „történeteinek” hitelességét. Amit a nők mondanak (írnak) a női lényegről, a nők státusáról, nem kell abszolút történeteknek tekintenünk – mondják. A terepen dolgozó nő, az antropológus nő hasonlóképpen nem jelenik meg a J. Clifford – G. Marcus szerkesztette kötetben. Mintegy erre való válaszként írják meg néhányan a '90-es években a *Women Writing Culture* c. tanulmánygyűjteményt: „a nők egyszerűen kimaradtak a Writing Culture tanulóyaiból” – írja Ruth Behar (Behar 1995. 4.). A feminista antropológusok által írt *Women Writing Culture* azonban nem egyszerűen a férfi–nő ellentétre játszik rá, függetlenül attól, hogy az előző kötet provokálta az utóbbi írásait vagy sem. Olyan problémákat tárgyalnak, amelyek valóban kimaradtak a Clifford–Marcus kötetből.¹⁰

A *Writing Culture* c. kötet egyik tanulmányában Rabinow keményen harcol a feminista elméletekkel. Nem ért egyet a feminista diskurzussal, és bár kozmopolitának tartja magát, eltávolodik ettől az elmélettől (Rabinow 1986), akárcsak Clifford James, aki a kötet bevezetőjében azzal indokolja a feminista irodalom hiányát ebből a tanulmánykötetből, hogy szerinte a feminista antropológusok nem járultak hozzá az etnográfia szöveggé történő értelmezéséhez, és hogy a feministák nem vettek részt a terepről és az etnográfiai szövegről szóló párbeszédben (Clifford 1986. 19–21.).

Erre a kritikára többféle válasz, reakció született a feminista antropológusok részéről.

10 A kötetben található tanulmányok közül csak néhányat említek: Dorinne Kondo: *Bad girls: Theater, Women of Colour and the Politics of Representation*, Barbara A. Babcock: „Not in the Absolute Singular”: *Rereading Ruth Benedict*, Nancy C. Lutkehaus: *Margaret Mead and the „Rustling-of-the-wind-in-the-palm-trees-school” of Ethnographic Writing*, Gelya Frank: *The Ethnographic Films of Barbara G. Myerhoff: Anthropology, Feminism, and the Politics of Jewish Identity*, Laurent Dubois: „Man’s Darkest Hours” *Maleness, Travel and Anthropology*, Ellen Lewin: *Writing Lesbian Ethnography stb.* A kötet fejezetcímei a következők: 1. Beyond Self and Other, 2. Another History, Another Canon, 3. Does Anthropology have a Sex, 4. Traveling Feminists.

Visweswaran a személyes hangvétel és a „szubjektív” stílus védelmére kel, és az egyes szám első személyben írott narratívákat, az experimentális etnográfiai írásokat mint a pozitívizmus kritikáját, a kommunikációs stratégiák kiépítésének és az önfelfedezés lehetőségének látja. Ezek az írások arról szólnak, hogy miket kell elviselnie a nőantropológusnak a terepen, illetve hogyan sorolódik be adott esetben az illető társadalom nőcsoportjába, eggyé válik-e vagy nem azokkal a nőekkel, a hatalmi struktúrán belül, milyen szerepeket osztanak ki rá az illető közösségben. Ezekre a tapasztalatokra is szüksége van az antropológiának, írja Visweswaran (Visweswaran 1994.).

Diane Bell, túllépve ezen a sokszor megtámadott „naiv személyességen”, tudatában van saját módszereinek, és annak is, hogy érzelmi alapon hogyan válik részesévé az egyes történeteknek: vannak olyan pillanatok a terepen, mondja, amikor végleg megszűnik uralkodni rajtunk annak a kultúrának a logikája, amelyből származunk, és eggyé válunk a tereppel: etikai dilemmáink szertefoszlának. Ezek a pillanatok megvakítanak, és amikor tereplélményeinkről írunk, vissza kell térnünk ebből a mély tapasztalatból, és el kell fogadnunk azt a tényt, hogy az illető valóság magával ragadott bennünket. Ezt pedig szomorú tapasztalatként kell megélnünk, mert a kortárs tudományosság nem tűri az „érzelmektől telített” diskurzusokat, meg kell maradni a hagyományos elméleti és formai keretek között (Bell 1993. 28–29.). A feminizmus objektivitás-kritikája a következő kérdést implikálja: dekonstruálható-e az objektivitás, használható-e önmagában a szubjektivitás a leírásokkor, vagy mindkettőt egyformán kell művelni? A kérdés a feminizmus politikájának lesz a része. Les Back tanulmánya elején arról ír, hogy a nők sokkal többet írnak személyes tapasztalataikról, mint a férfiak. Ez utóbbiak inkább szóban mesélnek az élményeikről, de nem vállalják ezeknek papíron való megjelenését. El kell mozdítanunk ezt a fajta folklorisztikus mesélést a kutatópolitika értékelésének irányába – jelzi Back. Pozitívan kell viszonyulnunk a feminista antropológia módszertani gyakorlattal szembeni kritikájához (Back 1993. 215.).

Kelet-európai nőtanulmányok

Milyen módon alkalmazhatóak a feminista ideológiák Kelet-Európában? Milyenek a „keleti feministák”? Milyen kooperációra, dialógusokra és politikai cselekvésekre ad helyet ez a régió a kelet-európai feministák számára?

A nyugati feministák gyakran úgy tekintettek a „fejletlenebb kelet-európai államok” feministáira, mint akik még nem rendelkeznek a nyugati feminizmushoz hasonló háttérrel, politikai erővel és infrastruktúrával. A kelet-európaiak pedig úgy tekintettek a nyugatiakra, mint valami messianisztikus hősökre, mint a „másik oldal” harcosaira (Gal 1997. 89.). Természetesen mindennek megvolt az oka, hiszen a nyugatiak számára a civil társadalom megadta a lehetőséget és a szabadságot az önszerveződésre, így a nyugati feminista mozgalmak természetesebb körülmények közt alakulhattak ki, mint a kelet-európaiak.

A nyugati feminista ideológiák és a feministák által használt nyelvezet természetesen nem vehetőek át teljes mértékben a kelet-európaiak számára. Nemcsak hogy értelmetlenné válna a szöveg, de a poszt-szocialista diskurzus egy teljesen más hozzáállást és más feminista „retorikát” követel. Ezt a nyelvezetet és ezt a politikát olyan társadalmi tényezők, események szolgálatába kellett állítaniuk – hangsztatják a keletebbre szorult feminista kutatók – mint a családon belüli erőszak, a gazdasági és politikai diszkrimináció, egészen a média túlszexualizált képeiig, vagy az akadémiai szintű feminista tanulmányok hiányának hangsúlyozásáig. (Magyari-Vincze 2002b. 55.) Ezt a szerveződést folyamatosan az a felismerés mozgatja, hogy a nők problémái nem csak a nőkéi, vagy nem minden nőé, ezek a kérdések etnikumközi vagy transzszexuális mozgalmakat egyaránt aktivizálhatnak, közös stratégiai kérdések megoldásában alkalmazhatóak (uo.). A nemi rendszer feminista értelmezése kelet-európai szemmel azt is jelenti, hogy a kutató a nemiség diszkurzív és intézményi konstrukcióit vizsgálja, amely nagymértékben összefügg a nőiség és férfiasság szubjektív tapasztalataival (l. Magyari-Vincze 2002b. 141.). Ezek a vizsgálatok pedig azt mutatják meg, hogy egy bizonyos társadalmi és kulturális rendszeren belül hogyan alakulnak azok az eljárások, amelyek, bizonyos szimbolikus és materiális okoknak köszönhetően, a különbözőséget egyenlőtlenséggé varázsolják. Ez pedig nem csupán a nők és férfiak közti alapellentét vizsgálatát feltételezi, hanem különböző etnikai csoportból származó vagy különböző identitáspolitikák kontextusában mozgó nők és férfiak közötti különbözőségek megfigyelését is.

Több kelet-európai tanulmány azt tűzi ki célul, hogy a nemi alapon strukturálódó rendszereket tanulmányozza egyes szocialista, illetve poszt-szocialista államban, valamint azokat a módozatokat, ahogyan ezek reprodukálják a patriarchális rendszert, amelyben a férfiak politikai, gazdasági, szociális téren egyaránt előnyt élveznek, és amelyben a nőknek hátrányos szerepük van. Ezt a tendenciát követhetjük az 1996-os Women and Men in

East European Transition c., Kolozsváron megszervezett nyári egyetem, majd az előadások anyagából született kötet kapcsán is, amely, mondhatni, az elsők közt foglalkozott ilyen részletesen a kelet-európai feminizmus és feminista antropológia kérdéseivel¹¹, a kötet tanulmányai a posztszocialista államok különböző problémáit tárgyalják, rendszerint nemi vonatkozásban.¹² Ebbe a vonalba kapcsolódnak azonban mindazok a nemi, női, feminista témákat vitató konferenciák is, amelyeket az utóbbi évtizedben szerveztek ebben a térségben, és azok a kiadványok, amelyek – jobbára egy-egy többé-kevésbé intézményesült nemi kutatócsoport tevékenységét összegezve – a térség nemi alapon szerveződött problémáira reflektáltak.¹³

Jóllehet a feminista ideológia nyugati mintája nem követhető teljes mértékben, már a helyi társadalmi kontextus „nyugatitól” eltérő jellege és a társadalmi, politikai viszonyokon belüli szükségletek miatt sem, azonban a feminizmusra, annak elméleti kereteire szükség van. A feminizmusnak, amely a független szubjektumot reprezentálja és konstruálja, és ugyanakkor képes megkérdőjelezni a rendszer autonómiáját, felszabadító hatalma van nemcsak a nőkre nézve, hanem minden olyan individuumra, aki alárendelt pozícióban van egy társadalmon belül, állítják a feminista kutatók.

11 A kialakuló feminista antropológia intézményekben kutatók eddig többnyire nyugat-európai folyóiratokban, feminista tárgyú tanulmánykötetekben, vagy helyi társadalomtudományi tematikájú kiadványokban közöltek.

12 A kelet-európai feminizmus próbálkozásait és esélyeit összegzik Jirina Smejkalová, Jirina Siklová, Adamik Mária, Mihaela Miroiu, Anca Gheus, Susan Gal, Nagy Beáta, Ann Graham, Mieke Verloo tanulmányai, a testtel, a női test reprezentációival kapcsolatos kérdéseket tárgyalják Esther Captain, Mette Svendsen, Mădălina Nicolaescu, Adriana Băban, Henry P. David és Ráduly János tanulmányai (ezen belül is érintve a prostitúció, a test mint áru, a női sajtóban megjelenő nőalakok és a terhesség kérdését), majd az utolsó fejezetben olyan tanulmányokat találunk, amelyek az identitáspolitikákhoz kapcsolódnak, a kelet-európai, változásban lévő identitásról, a romániai maskulin modellről, az androgün identitásról, magyarországi homoszexuális politikákról, illetve a „fekete anya” cyber-térben megjelenő alakjáról írnak olyan szerzők, mint Róbert Braun, Ovidiu Pecican, Hadas Miklós, Takács Judit, Federmyer Éva.

13 Ugyancsak ezt a szükségletet igyekeznek kielégíteni újabban a kolozsvári Desire Alapítvány kiadványai (Magyar-Vincze szerk. 2001, Cosma–Magyar-Vincze–Pecican 2002, Magyar-Vincze 2002b, 2002c.), a bukaresti ANA gender-kiadványai, valamint olyan más kelet-európai kiadványok, mint pl. a 2002-ben Belgrádban megjelent, Miroslav Jovanović és Slobodan Naumović által szerkesztett *Gender Relation in South Eastern Europe* c. kötet is. Továbbá a feminista tárgyú folyóiratok zöme több számukban is foglalkoztak a kelet-európai nőkérdés, feminizmus, nemi tagolódás problémájával.

A feminista tanulmányoknak nálunk is a helyi szükségletekre kell válaszolniuk.¹⁴ A romániai feminista tanulmányoknak olyan célokat kell követniük, mint a „hozzájárulás olyan elméletek kidolgozásához, melyek értelmezhetővé teszik a szocializmus előtti, a szocialista és a posztszocialista valóságot a nemek közötti különbségek és egyenlőtlenségek szemszögéből is; interdiszciplináris viták kezdeményezése [...]”; küzdelem tudományos és politikai legitimációért egy olyan közegben, amely alapvetően ellenségesen viszonyul a feminizmushoz [...]” (Magyari-Vincze 2002c. 244.). A *mi feministáink* célkitűzése is az, hogy az általuk megteremtett tudományos milió hozzájárulhasson a „tudományos megismerés interdiszciplináris, multikulturális, kritikai és felelősséget vállaló fejlesztéséhez” (Magyari-Vincze 2002c. 245.). Ez természetesen azt jelenti, hogy a feminista „kutatóknak” nemcsak a tudományos, hanem a politikai szférában is jelen kell lenniük, a hatalom különböző működési mechanizmusait kell megvilágítaniuk, hatást gyakorolva a civil szférára és a politikumra egyaránt. A Romániában megjelent feminista vagy gender-studies módszereivel készült tanulmányok folyamatosan ezt bizonyítják: a feminista antropológia nem élvez egyértelmű elsőbbséget a történeti antropológiai, pszichológiai vagy irodalmi, filozófiai vizsgálódásokkal szemben, amelyek a „helyi” nemi pozíciók, nemi konstrukciók elemzésére vállalkoznak, hanem egy interdiszciplináris elemzésesegíttés közös kidolgozását tűzik ki célul.¹⁵

Férfiak

Ez a dolgozat nem saját tapasztalataim vagy kutatásaim bemutatása akart lenni, hanem egy lehetséges elméleti keret felvázolása, amelynek alapos körbejárása az etnográfiai terepmunka során is kedvező eredményeket hozhat. Nemcsak abban segíthet, hogy másként látjuk az általunk vizsgált

14 Romániában több kiadvány is jelent meg ebben a témában, gondolok itt elsősorban a Polirom Kiadó „Studii de gen” c. sorozatára, amelyben napvilágot láttak Mihaela Miroiu és Otilia Dragomir könyvei, a Desire Alapítvány „Feminista tanulmányok” sorozatában megjelent kiadványokra, illetve az ANA – Societatea de Analize Feministe gondozásában megjelent írásokra (*Gen și Educație, Gen și Societate, Gen și Politică.*). Ezen kiadványok mögött olyan nemkormányzati szervek állnak, mint a bukaresti ANA, a kolozsvári Desire Alapítvány, a bukaresti FILLIA Curriculum-fejlesztő és Gender-Studies központ, amelyek vállalják a feminista eszmék akadémiai szintű továbbvitelét a romániai kutatásokban, kutatástámogatási projektjeikkel és kiadványaikkal.

15 Jó példa erre a 2002-ben Kolozsváron, a Desire Alapítvány által kiadott Cosma, Ghizela – Magyari-Vincze Enikő – Pecican, Ovidiu által szerkesztett *Prezențe feminine. Studii despre femei în România* c. kötet, amely egyaránt tartalmazza a romániai nők antropológiai, szociológiai, történelmi, pszichológiai és néprajzi értelmezését.

közösségben szerveződő nemi struktúrákat, hanem más módszereket is hoz a terep kutatás során: a férfiak és nők közti kapcsolatvariációkat vizsgálva mélyebb összefüggésekhez jutunk, például a politikai diskurzus identitásformáló hatását, a nacionalizmus, rasszizmus és nemi alapon történő diszkrimináció közti kapcsolódási módozatokat is tetten érhetjük. A feminista antropológia, a nő kutatások kétségtelenül más irányba vihetnek egy értelmezést, mint a hagyományos értelemben vett antropológiai elemzések, de ez csupán elvi alapon történő elkülönülés, mert a módszerek egyesítése, egységesítése, összevonása korántsem elképzelhetetlen, sőt: szükséges.

Ebben az utolsó fejezetben egy saját elemzésemet fogom röviden bemutatni, amely tulajdonképpen nem többhónapos terepmunka eredményeként született közösségtanulmány, hanem két interjú összehasonlítását megcélzó kísérlet, amelyben arra törekedtem, hogy valamiképpen összevesszem (vagy egyáltalán felmérjem, hogy összevethető-e) az azonos korú nyugat-európai férfi és a poszt szocialista országban élő férfi mentalitását, a nőket, a nő–férfi viszonyt, a nők társadalomban elfoglalt helyét illetően.¹⁶ Persze mindezt az a gondolat indította, hogy a „modern” nyugati, illetve a saját identitásával, kapcsolataival és helyével lassan már tisztában levő „kelet-európai poszt szocialista” társadalom embere valamiképpen hasonlóan gondolkodik a nemek közti viszonyról, úgy mond alaposan megérintette mindkettőt a feminizmus szele.

A kutatásom „alanya” két, korban egymáshoz közel álló férfi volt: P. romániai, magyar nemzetiségű, 26 éves, hivatalnok férfi, illetve M., egy olasz, szabadfoglalkozású, 27 éves férfi. M. és P. felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, több egyetemet is végeztek a humán-, illetve társadalomtudományok területén. Azért tartottam érdekesnek éppen az ő feleleteiket, mert, amint ez az általuk adott válaszokból is kiderül, annak ellenére, hogy tudatában vannak azoknak a paradigmaváltásoknak, amelyeket a feminizmus, majd a feminista antropológia hozott, mégis tovább éltenek olyan tradicionális sztereotípiákat, amelyek többé-kevésbé a patriarchális társadalomhoz kötik: az anya családösszetartó, gyakorlatias érzékkel rendelkező, szerető lény, a nő (barátnő) a segítségre szoruló, a gyengébbik fél a párkapcsolatban.

A kérdőív csupán orientatív jellegű volt mindkét esetben, mert a kérdések laza szerkezetűek voltak, így az interjút az antropológiai mód-

¹⁶ Ehhez a kutatáshoz tartozik az az interjú részlet is, amelyet a tanulmány bevezetőjében idéztem.

szertárból kölcsönzött féligirányítottak nevezném (semi-structured). Mindkét személyt nagyon jól ismerem, talán ennek is köszönhető, hogy sikerült őszintén elbeszélgetni velük. Emiatt, úgy gondolom, az sem jelentett akadályt, hogy „nő létemre” faggatóztam arról, hogy mit gondolnak a nőkről.

Az általam készített kérdőív kérdései elsősorban olyan problémák felé igyekeztek a beszélgetést irányítani, mint a megkérdezett aktuális családi állapota, a környezetében élő nőkkel való kapcsolata, a családdal, családalapítással kapcsolatos nézetei, a nőről, nőiességről, a férfi társadalomban elfoglalt szerepéről szóló elképzelései, munkahelyi viszonyai, a háztartással kapcsolatos tapasztalatai. Utolsó kérdésem konkrétan a feminizmusra irányult, kíváncsi voltam arra, hogy milyennek látják a feministákat, illetve szükségesnek érzik-e a feminizmust, a feminista törekvéseket a maguk társadalmán belül.

Arra a kérdésre, hogy milyennek látja az anyját a családban, a következőket válaszolják:

„Az anyám nagyon erős lény, akinek sokszor kellett áldozatokat hoznia a családért, hogy felnevelhessen engem és a testvéreimet. Mindig elfoglalt, folyton dolgozik otthon, és persze azért is jutott ilyen sok neki, mert adott pillanatban az apám abba hagyta a munkát.” (M.)

„Édesanyám összetartja a családot, ő a legdiplomatabb, és végtelenül türelmes. Ennek is köszönhető a családi béke, a szüleim is békében, de nem nézeteltérések nélkül érnek. Általában édesanyám enged, ha pedig nem akar engedni, akkor valamilyen fondorlattal „átveri” édesapámat, és, gondolom, engem meg az öcsémet is, csak ezt olyan ügyesen teszi, hogy ezt meg ne érezzük. Szereti ezt a szürke eminenciás szerepet és kiválóan be is tölti.” (P.)

Az anya a családi béke megteremtője, ő a legszorgalmasabb és a legtürelmesebb – mondják. A feminista interpretációkban nem kevésbé ismeretes önmagát a közösség érdekében feláldozó, gondoskodó nő ezúttal nem más, mint a '60-as, illetve '70-es években házasságot kötött anya, aki számára a korabeli „modernizáció” nem jelentett mást, mint a háztartás „menedzselése” melletti plusz munkavállalást, egy második gazdaságot, és mindemellett a család erkölcsi támogatását. A nekem megrajzolt családi kép azonban békés, annak ellenére, hogy mindketten jelzik, hogy a konfliktusokat legtöbbször az anyának kellett megoldania (konfliktusok, amelyek nem véletlenszerűen éppen a családdal, pénzkereséssel kapcsolatosak). Ez a békés családi kép mintaként él azonban bennük, ugyanilyen családot szeretnének, feleségüket is anyjukhoz hasonlóan képzelik el. Természetesen nem állítom azt, hogy a jövődóbeli feleségnek adott esetben hasonló

sorsa lesz, mint az anyának, de a minta adott, ráadásul pozitívan adott, és ebben a képben pedig az anya nem egy individualisztikus hős, vagy nem elsősorban az, hanem a család, a közösség elvárásainak megfelelő tag, aki mindenekelőtt áldozatvállaló, türelmes, békés és családösszetartó lény.

„Nemrég szakítottunk a barátnőmmel. Most egy kis szünetet szeretnék tartani, de szeretnék aztán egy újabb mély kapcsolatot, olyant, amilyen éppen véget ért. Szeretek mindent megosztani, örülni a szép dolgoknak, gondozni őt, amikor beteg, és próbálni mindig segíteni neki, hogy jól éljünk együtt.” (M.)

„...Persze. Az élet egyik legnagyobb öröme a család. Ez igaz volt a szüleim vezette családban, és remélem, nekem is össze fog jönni. Ez az élet rendje, és én örömmel vetem magam alá neki. Öreg napjaimra sem leszek egyedül, és addig is meglesz a családi hangulat körülöttem.” (P.)

A férfi és a nő társadalomban elfoglalt helyére kérdeztem rá a későbbiekben. Amint azt a tanulmány bevezetőjében is idéztem, P. szerint egy nőnek „nőiesnek” kell lennie, és el kell fogadnia azt a szerepet, amelyet előírnak számára. Ugyanakkor „a férfi biztonságérzetet ad a nőnek, a nő pedig támogatja a férfit” – jelzi P. M. szerint „nincsenek a férfinak és a nőnek meghatározott szerepei a családban. Fontos azonban, hogy mindkét részt vegyének a gyerekek nevelésében. Még nem láttam olyan párt, hogy a férfi eljár dolgozni, a feleség pedig végzi a ház körüli teendőket. A férfinak talán a gyerek racionális nevelésében van nagyobb szerepe, a nőnek az affektív és érzelmi nevelésben.” (M.)

Ami a női „alkatot” és az ehhez viszonyított férfi „erőt” illeti, a vélemények nagyjából megegyeznek: a nő affektívabb, jó, ha segítünk rajta, biztonságérzetet teremtünk számára, ezt ő elvárja és el is fogadja. Ami a felelős férfiszerepet illeti, az is hasonló értelmezési mechanizmusokat mutat: ez „látványosan felelős szerep”, és a „racionális nevelés” felelősségét is jelzi. A nő nem egyértelműen „alárendelt” lény, erről nem így esik szó, viszont az egyes kijelentéseken belüli jelentéseket vizsgálva kiderül, hogy mindenképp „alatta” helyezkedik el a férfinak. A nőiesség P. számára valami olyan, amit a „község”, a „férfiak”, a család szolgálatába állít. A romániai adtaközlőm mentalitásába még nem épült be az a nemek közti jogi, anyagi vagy bármilyen más egyenlőség, ami az olasz megkérdezett férfi számára szinte természetes. (Akkor is, ha nem úgy gondolja, hogy „mindenki egyenlő”, tudja azt, hogy neki ezt kell mondania, mert ez egy „modern ember” álláspontja.)

Éppen ezért a feministák mozgalmait is szükségszerűnek tartja, míg a másik elveti azokat. Azért tartottam érdekesnek a feminizmus, feminista mozgalmak problémájára rákérdezni, mert ezek jobbra olyan események,

amelyeket tőlünk távolinak tartunk, mindezt a legnagyobb természetességgel, mivel jobbára filmekben találkoztunk, és néha a „ne légy olyan feminista” szókapcsolat sejtette, hogy van mögötte valami. Romániában és Kelet-Európában szinte semmit nem lehet tudni a nyugati és az amerikai feminista mozgalmak sikereiről a törvényalkotás, az életmód, az emberi szellem liberalizálása terén. Az ismeretek hiánya és a feministaellenes hangulat miatt a feminizmus fajgyűlölő irányzatként jelenik meg a közvéleményben.

Mindkettőjük figyelmét a feminista eszméknek és mozgalmaknak tulajdonképpen csak egyes, a kimondottan „populáris” jellegű részei fogták meg: mint a párizsi melltartóégetés és a kinek kell mosogatnia kérdések. (A mosogatást mindketten vállalják, már azért is, mert gyakran kerültek olyan helyzetbe, hogy nekik kellett a háztartást vezetniük, pl. egyetemista korukban.) De hogy lesz a nők jogaival? Láthatjuk, hogy nagyjából mindketten tudják, hogy miről van szó, talán M. informáltabb a feminizmus helyzetéről. Nagyjából múltbeli eseménynek vagy saját társadalmától távolinak tekinti a problémát, szerinte csupán az elmaradottabb közösségek küszködnek ezzel a problémával, és a kérdést megoldottnak tartja a fejlettebb társadalomban: *„A feminizmus minden bizonnyal segítette a tradicionális társadalmak előbbre jutását, és segített a nőknek kivívni azokat a jogokat és azt a szabadságot, amelyeket most élvezhetnek. Annak, aki nem élt a hatvanas, hetvenes években, képtelenség elképzelni azt a repressziót és megalázást, amiben részük volt ezeknek a nőknek. Ez ma már csak jobbára az iszlám közösségekben jelent problémát, vagy bizonyos kevésbé fejlett közösségekben még Olaszországban is. [...] Nem hiszem, hogy felismernék ma egy feministát az utcán. A filmekben a feministák fanatikusokként jelennek meg, és folyton harcolnak a férfiakkal. De én azt hiszem, hogy egy feminista nő tisztában van a saját jogaival, és a maskulinista előítéletektől való megszabadulásáért és önkifejezési lehetőségeiért harcol. Nem hiszem, hogy lennének ma olyan nők, akik elégetik a fehérneműiket az ellenkezésük jeléül.”* (M.)

Semmiképp sem köti a frusztrációhoz, és nem deviáns csoportnak tekinti a feministákat, mint ahogy ezt P. teszi:

„A feminizmus a nőcentrikus társadalom ideológiája. Lényegében a nők felsőbbrendűségéről szól. Persze, gondolom, a feminizmusnak is vannak mérsékeltebb áramlatai. [...] A feministák frusztráltak, nők, lányok, asszonyok, akik arra fogják sikertelenségüket, hogy a „gyengébbik” nemhez tartoznak. Ez olyan, mint amikor egy magyart megbüntet egy rendőr gyorsajtásért, a sofőr mégis úgy érzi, hogy nemzetiségi hovatartozása miatt

büntették. Egy kicsit ugyan sántít a hasonlat, de nagyjából erről van szó.” (P.) Itt rendkívül érdekes a nemiségnek az etnicitáshoz való hirtelen asszociációja. A nemi és etnikai kategóriák határai a kisebbségben élő P. számára szinte elmosódnak, pontosabban olyan készletet jelentenek, amely bárhol, bármikor ráhúzható kliséket jelent az események értelmezésekor. A nők kisebbségi helyzete természetes módon kapcsolódik az „erdélyi magyar” helyzetéhez. Jóllehet valóban „sántít a hasonlata”, a kép sok mindent elárul a P. felfogásáról. Korábban is arról beszélt, hogy a nőnek olyannak kell lennie, ahogyan azt elvárja tőle a környezete. Ennek a nőnek, aki főleg családanya szerepet vállal, nem megengedett a liberális eszmékbe való kapaszkodás.

Tisztában vagyok azzal, hogy a két beszélgetés szövege még nem szolgálhat olyan adatokkal, hogy bármiféle következtetéseket levonhassunk belőle. El lehet viszont játszani ezekkel az adatokkal, és akár beszélni is lehet róluk. Mint már korábban jeleztem, nagyon sok közös ponton találkoznak a gyökeresen más környezetből származó és más neveltetésben, más szocializációban részesült „adatközlőim” gondolatai. Gondolok itt azokra a megrögzött sztereotípiákra, amelyek gyöngévé és elesetté teszik a nőt, tehát erőssé és védelmezővé a férfit, ergo: a családot és a társadalmat reprezentálónak, ugyanakkor békésnek tüntetik fel a családanját, aki összetartja a családot a legnehezebb körülmények közt is. Ami a nők helyzetéhez való viszonyulást jelzi, vannak eltérések. M. nem beszél arról, hogy milyen viselkedést vár el a nőtől a társadalom, és gyakran arra utal, hogy vannak jogaik a nőknek, amelyeket tiszteletben kell tartani. Ez az elképzelés egy többé-kevésbé individualisztikus szemléletmódot sejtet maga mögött, amelyben a nő valamennyire saját entitását képezi, csupán erre tevődnek rá azok a hagyományos szerepek, amelyek hozzá kapcsolódnak (a „női lét” olyan fontos elemei, mint a gyereknemzés, gyereknevelés). Ezzel szemben P. nem a nő jogaira összpontosít, hanem saját és közössége elvárásaira: a nő nem elsősorban mint individuum, hanem mint a *communitas* tagja jelenik meg, a nőnek *nőiesnek* kell lennie, meg kell felelnie a közösség elvárásainak. Ezek az elvárások pedig valamiképpen beskatulyázzák a személyt, felruházzák azokkal a „jellemzőkkel”, amelyekkel tulajdonképpen nem születik (ahogy ezt de Beauvoir mondotta), hanem amelyeket a társadalom tényleg később oszt ki a számára.

Nem következtetésnek szánom ezt a befejezést, hiszen még valószínűleg nagyon sokat lehetne minderről mondani. Kérdezni is. A feministáknak (és nem csak a kelet-európaiaknak) azonban még akad munkájuk, amint az a

kérdéseimre adott válaszokból is következik. A feminizmus, illetve a nőtanulmányok és a gender-studies törekvéseit új értelmezési mechanizmusként értékelni/érezékelni nemcsak a közembernek, hanem a társadalomtudósoknak is meg kell tanulnia, legyen az történész, néprajzos, antropológus vagy szociológus. Ha másért nem, a különbség, a különbözőség megértésének érdekében, a másságnak, illetve konstruálásának, irányításának a felismerésében, ahogyan Rosi Braidotti is mondja a nőtanulmányokról:

„...I do think that this field is about making a difference, I think it is about changing the rules of the game, about questioning the wasted interests that make the production of knowledge connected to power games and to power relations. I think it is related to a number of challenges and to the questioning of the status quo.” (Magyari-Vincze 2002c. 63.)

SZAKIRODALOM

BĂBAN, Adriana

2002 Construcția socială a feminității și masculinității. Exemple de practici instituționale și individuale în România. In: COSMA, Ghizela – MAGYARI-VINCZE Enikő – PECICAN, Ovidiu (szerk.): *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*. Kolozsvár.

BACK, Les

1993 Gendered Participation. Masculinity and Fieldwork in a South London Adolescent Community. In: BELL, D. – CAPLAN, P. – KARIM, W. J. (szerk.): *Gendered Fields. Women, Men & Ethnography*. Routledge, 215–234.

BEAUVOIR, Simone de

1969 *A második nem*. Budapest.

BEHAR, Ruth

1995 Introduction. Out of Exile. In: BEHAR, Ruth – GORDON, Deborah (szerk.): *Women Writing Culture*. California, 1–33.

BELL, Diane

1993 Yes, Virginia, there is a feminist ethnography. Reflections from three Australian fields. In: BELL, D. – CAPLAN, P. – KARIM, W. J. (szerk.): *Gendered Fields. Women, Men & Ethnography*. Routledge, 28–44.

CHODOROW, Nancy

1974 Family Structure and Feminine Personality. In: ROSALDO, Z. M. – LAMPHERE, L. (szerk.): *Women. Culture and Society*. Stanford, 43–66.

CLIFFORD, James – MARCUS, George (szerk.)

1986 *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, California.

CLIFFORD, James

1986 Introduction. Partial Truth. In: CLIFFORD, James – MARCUS, George (szerk.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, 1–26.

COSMA, Ghizela – MAGYARI-VINCZE Enikő – PECICAN, Ovidiu (szerk.)

2002 *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*. Kolozsvár.

DAUPHIN, Cécile – FARGE, Arlette et alii

2001 Női kultúra és női hatalom: a francia nők történelmének kérdései. In: WALLACH SCOTT, Joan. (szerk.): *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest, 335–367.

DAVIS, Kingsley

2001 A prostitúció. In: RÁCZ József (szerk.): *Devianciák. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest, 61–68.

DI LEONARDO, Micaela

1991 Introduction. Gender, Culture and Political Economy: Feminist Anthropology in Historical perspective. In: Uő. (szerk.): *Gender at the Crossroads of Knowledge. Feminist Anthropology in the Postmodern Era*. California, 1–51.

ETIENNE, Mona – LEACOCK, Eleanor

1980 *Women and Colonization: Anthropological Perspectives*. New York.

FEISCHMIDT Margit – MAGYARI-VINCZE Enikő – ZENTAI Violetta (szerk.)

1997 *Women and Men in East European Transition*. Kolozsvár.

GAL, Susan

1997 Feminism and Civil Society. In: FEISCHMIDT Margit – MAGYARI-VINCZE Enikő – ZENTAI Violetta (szerk.): *Women and Men in East European Transition*. Kolozsvár, 89–100.

GORDON, Deborah

1995 Conclusion: Culture Writing Women: Inscripting Feminist Anthropology. In: BEHAR, Ruth – GORDON, Deborah (szerk.): *Women Writing Culture*. California, 429–447.

JOVANOVIĆ, Miroslav–NAUMOVIĆ, Slobodan (szerk.)

2002 *Gender Relation in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Belgrad.

LAMPHERE, Louise

1987 Feminism and Anthropology. The Struggle to Reshape our Thinking about Gender. In: FARNHAM, Cristie (szerk.): *The Impact of Feminist Research in the Academy*. Bloomington, 11–34.

LAQUEUR, Thomas

2002 *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest.

LEES, France E. Mascia – SHARPE, Patricia – COHEN BALLERINO, Colleen

1989 The Postmodernist Turn in Anthropology: Cautions from a Feminist Perspective. In: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 15. no. 1. 7–34.

MACCORMACK, Carol – STRATHERN, Marilyn (szerk.)

1980 *Nature, Culture and Gender*. Cambridge.

MAGYARI-VINCZE Enikő

2002a. Regimurile de gen și cetățenia femeilor. In: COSMA, Ghizela – MAGYARI-VINCZE Enikő – PECICAN, Ovidiu (szerk.): *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*. Kolozsvár

2002b. *Diferența care contează. Diversitatea social-culturală prin lentila antropologiei feministe*. Kolozsvár.

- 2002c. *Talking Feminist Institutions. Interviews with Leading European Scholars*. Kolozsvár.
- MAGYARI-VINCZE Enikő et alii (szerk.):
2001 *Femei și bărbați în Clujul multiethnic*. I–III. Kolozsvár.
- MOORE, Henrietta
1988 *Feminism and Anthropology*. Minneapolis
- MORGEN, Sandra
1989 *Gender and Anthropology: Introduction Essay*. In: MORGEN, Sandra (szerk.): *Gender and Anthropology: Critical Reviews for Research and Teaching*. Washington, 1–21.
- ORTNER, Sherry – WHITEHEAD, Harriet (szerk.)
1981 *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge.
- ORTNER, Sherry
1974 *Is Female to Male as Nature is to Culture?* In: ROSALDO, Z. M. – LAMPHERE, L. (szerk.): *Women. Culture and Society*. Stanford, 67–88.
- RABINOW, Paul
1986 *Representations Are Social Facts: Modernity and Post-Modernity in Anthropology*. In: CLIFFORD, James – MARCUS, George (szerk.): *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, California, 235–261.
- ROSALDO ZIMBALIST, Michelle
1974 *Women, Culture and Society: A Theoretical Overview*. In: ROSALDO, Z. M. – LAMPHERE, L. (szerk.): *Women. Culture and Society*. Stanford, 17–43.
- SANDAY, Peggy
1981 *Female Power and Male Dominance*. Cambridge
- SCHLEGEL, Alice
1977 *Sexual Stratification*. New York.
- VISWESWARAN, Kamala
1994 *Fictions of Feminist Ethnography*. University of Minnesota Press.
- WALLACH SCOTT, Joan
1999 *Gender and the Politics of History*. New York.
- WALLACH SCOTT, Joan (szerk.)
2001 *Van-e a nőknek történelmük?* Budapest.